

Kulturarv som samhällsdialog?

Anders Gustafsson, fil.dr i arkeologi

Håkan Karlsson, fil.dr i arkeologi

Om minnen

Varje människa förfogar över ett individuellt minne på samma sätt som varje samhälle har ett kollektivt minne. Vårt individuella minne sträcker sig bakåt i tiden och hjälps på traven av vardagliga materiella ting som exempelvis foton, souvenirer från en resa eller en möbel som har gått i arv länge i släkten. Men även för ögat osynliga saker som familjetraditioner, anekdoter och berättelser om personer och händelser i släktens historia hjälper oss att strukturera vårt eget minne. Dessa ting och fenomen tillrättaläggs inom ramarna för vårt minne och vår konstruktion av hur vi vill bli ihågkomna i framtiden. Dessa ting/fenomen – men även den mening som skapas av tillrättaläggandet – kan sägas utgöra vårt individuella kulturarv. På det samhällseliga planet skruvas dessa individuella minnes hanteringsmetoder upp i skala och tar formen av ett kollektivt minne. Ett kollektivt minne som i materialiserad form lagras i museer och arkiv, eller som återfinns exempelvis som monument/byggnader/minnesstenar. Det kan således handla om allt från äldre byggnader, fasta fornlämningar t.ex. i form av ett bronsåldersröse, eller av i tid mer närliggande ting/fenomen såsom t.ex. ett vägavsnitt, eller ett monument över en i det närmaste samtida händelse. Det kollektiva minnet kan på samma sätt som det individuella även ha en immateriell karaktär i form av berättelser och myter.

Dessa ting/fenomen – och den mening som skapas av den tillrättaläggande processen – utgör alltså på ett övergripande samhällseligt plan vårt gemensamma kulturarv. I detta sammanhang är det dock intressant att konstatera att det individuella minnet och den individuella glömskan tillrättaläggs av oss själva i en ständigt pågående process. Samtidigt som detta

tillrättaläggande och denna glömska när den äger rum på en samhällelig nivå – som styr hur samhället vill bli ihågkommet i framtiden – skapar vissa problematiska dimensioner. Inte minst då ett samhälles kollektiva minne och dess officiella historieskrivning i allra högsta grad är intimt sammanflätat med – och laddat av – samtidens politiska och ideologiska överväganden och dimensioner. (För)historien skapar och förnekar således identiteter. Kulturarv kan alltså på ett förenklat plan bestämmas som ett samhälles gemensamma och kollektiva (materiella och immateriella) identitetsskapande minne.

”Kultur”arvet och kultur”arvet”

Ett av problemen med begreppet kulturarv visar sig dock när det gäller att fylla detsamma (och det kollektiva minnet) med innehåll och mening. Vad är kultur, och vilken (kollektiv) kultur är det som utgör ett arv, och som i framtiden är någonting värt att minnas? Vilka delar av vårt kollektiva förflutna skall dömas till glömska och förträngning? Är kulturarvet någonting som en gång för alla är fixt och färdigt – en uppsättning ting, monument och berättelser som det gäller för oss att vårda ömt för att kunna överlämna i orört skick till kommande generationer? Eller är kulturarvet inte något fixerat utan istället någonting som har att göra med komplexa, öppna, dynamiska och kontinuerligt pågående kulturprocesser – där det kollektiva minnet materialiseras – som berör hela samhället? Samtida och ständigt pågående processer där kulturarvets innehåll ständigt förnyas genom att meningar, värderingar och anspråk riktas mot materiella och immateriella fenomen?

Om vi väntar med att besvara dessa frågor ett ögonblick, så kan konstateras att kulturarvet utgör en viktig del av vårt kollektiva minne och som sådant deltar det i både individuella och kollektiva identifikationsprocesser. Processer som skapar grunden för existentiella ställningstaganden av olika slag. Oavsett om vi vill eller ej så är humanistiska discipliner som har ett tillbakablickande perspektiv – och som bearbetar kulturarvet i dess olika former – medskapare av samhällets kollektiva minne. Kulturarvet och dess handhavande är således på olika sätt en integrerad del av det svenska samhället och av samtliga medborgares liv. Detta innebär att

den antikvariska verksamhet som handhar kulturarvet ('kulturarvsförvaltningen', bestående av museer, ämbetsverk, länsstyrelser etc., men även delar av de arkeologiska universitetsinstitutionerna) – och som deltar i den samtida konstruktionen av samhällets kollektiva minne – verkar i en situation där antikvariska kunskapsmål, arbetssätt, kommunikationsformer och strategier på olika plan återverkar på samhället och på dess medborgare. Det är i detta sammanhang inte så mycket en fråga om vad man skall ha detta humanistiska arbetsfält till utan snarast hur det skall vara orienterat, vilket samhälleligt minne det skall bidra till att konstruera, och vilka beståndsdelar som skall ingå i den samhälleliga minneskonstruktionen.

Som svar på de tidigare ställda frågorna är vår utgångspunkt att kulturarvets innebörd och mening inte är fix och färdig utan tvärtom föränderlig som en konsekvens av dynamiska och kontinuerligt pågående kulturprocesser där det kollektiva minnet konstrueras. I *Kulturpropositionen* som presenterades 1997 sägs t.ex. att:

Var tid bildar sig sin egen uppfattning om kulturarvets betydelse och om vilka delar av det som är av särskilt värde /.../ kulturarvet är inte oföränderligt och avslutat, utan stannat i ständig förändring ...

Det är därför av största vikt – inte minst ur etisk, demokratisk och politisk synvinkel – att kulturarvsförvaltningen verkar inom en samtalsform som är grundad i en ständigt pågående och levande dialog med medborgarna. Vikten av detta förhållningssätt uttrycks också i olika politiska dokument. I samma Kulturproposition heter det vidare att:

Vad kulturarvet är avgörs mellan kulturinstitutionerna, medborgarna och samhället i stort /.../ kulturpolitiken måste därför skapa intresse för och delaktighet i kulturarvet genom en dialog med medborgarna /.../ samarbetet mellan sektorn och allmänheten måste därför ständigt vidgas /.../ Sektorn skall sprida de särskilda kunskaper och perspektiv som kulturarvet möjliggör. Den skall ta aktiv del i samhällsdebatten och bidra till en långsiktig hållbar utveckling.

I den senaste versionen av *Kulturminneslagen*, från 1988 talas det i den inledande paragrafen om att:

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.

Ett av hindren för en dialog med medborgarna om kulturarvets innehåll och gestaltning skulle teoretiskt sett kunnat utgöras av medborgarnas ointresse för det förflutna och för kulturarvet. I dagsläget är det dock tvärtom – sällan har väl intresset för historia och förhistoria varit så stort som idag. Hindret tycks istället återfinnas inom ramarna för kulturarvsförvaltningens strukturer, arbetssätt, kunskapssyn och kommunikationsformer. Detta förhållande påverkar bland annat den språkliga beskrivningen av den kunskap om kulturarvet (t.ex. bestående av fasta fornlämningar) som i olika former kommuniceras till medborgarna, exempelvis i form av informationsskyltar i anslutning till de fornlämningsobjekt som återfinns på olika håll i kulturlandskapet. I detta sammanhang är det intressant att notera att dessa skyltar inte tycks ha genomgått några mer omfattande förändringar under de senaste decennierna, samtidigt som det svenska samhället – liksom kulturarvsförvaltningen – på olika plan upplevt genomgripande omdaningar. Detta är dock inte bara ett spörsmål om språkförståelse, utan i än högre utsträckning en fråga om världsbilder, referensramar, arbetssätt och strategier.

Problematiken är således intimt sammanflätad med frågor om den samtida relationen mellan kulturarvsförvaltningen och medborgarna. Här finns ett flertal vitala frågor att ställa:

- Hur gestaltar sig det samtida samtalet och kommunikationen mellan kulturarvsförvaltningen och medborgarna? Existerar den levande dialog som kulturpropositionen efterlyser?
- Föreligger det överhuvud taget någon dialog, eller har den kommunikativa relationen mellan kulturarvsförvaltningen och medborgarna mer formen av en enkelriktad monolog? En monolog där antikvarisk expertkunskap – och specifika kunskapsperspektiv – överröstar medborgarnas fullt rättmätiga krav på medinflytande

och medskapande i frågor som gäller det gemensamma kulturarvet och därmed också det kollektiva minnet?

- Har den samtida kulturarvsförvaltningen den lyhördhet, de organisatoriska strukturer, och de strategier som krävs för att fånga upp, kanalisera och prioritera det medborgerliga intresset inom ramarna för en öppen och levande dialog?
- Har kulturarvsförvaltningen kommit att bli en isolerad sfär inom det samhälle där den bedrivs, och för de medborgare den ytterst är satt att tjäna?

Den antikvariska monologen

I dagsläget föreligger – som nämnts ovan – en situation där det medborgerliga intresset för det förflutna är omfattande. Detta intresse tar sig en lång rad olika uttryck. Bland några exempel kan här nämnas framväxten av forntidsbyar, byggandet av ”vikingaskepp” och genomförandet av medeltidsfestivaler. Glöm inte heller vilket enastående intresse som skapats för Västergötlands medeltid via Jan Guillous böcker om Arn. Det förhållande att detta ökade intresse, med dess olika och mångfacetterade yttringar, har växt fram i en samhällssituation där den svenska välfärdsstaten metodiskt monterats ned är inte ägnat att förvåna. Det föreligger idag, liksom alltid, en stark koppling och återkoppling mellan det förflutna, arkeologi/kulturarvsförvaltning och samtiden. Det förflutna eller snarare intresset för de arkeologiska/antikvariska tolkningarna av detsamma, utgör en väsentlig ingrediens i det kitt som i ett existentiellt osäkert sammanhang bidrar med trygghet och en föregiven gemenskap på den nationella, regionala eller lokala nivån. Förhistorien blir här, i vissa fall, till den bästa av världar, ett alternativ i flykten undan samtida problem av olika karaktär. Alternativt skulle man även kunna betrakta det samtida intresset som ett uttryck för en lyxkonsumtion som skapar mening i tillvaron för en medelklass som redan har uppfyllt de basala behoven.

Utan att fördjupa sig i bakgrunden till detta intresse så kan vi konstatera att den samtida svenska kulturarvsförvaltningen många gånger inte

gjort mycket för att uppmuntra ett intresse som kommer underifrån. Istället förhåller det sig i vissa fall precis tvärtom. Ett skräckexempel på detta utgörs av diskussionen om den s.k. *Västgötaskolan* där ett brett, djupt och genuint folkligt intresse kom att bemötas (och till delar krossas) av etablissemang på ett som vi anser upprörande sätt. Även om detta exempel – där relationen mellan etablissemang och intresserade medborgare drevs till en situation som speglade etablissemangets kontrolltvång, och de medel vissa akademiker är beredda att använda för att upprätthålla detsamma – utgör en ytterlighet där ointresse förvandlades till alarmberedskap och raseri, så kan konstateras att det således inte är en genomtänkt strategi i samband med kommunikationen av kunskap om – eller en levande dialog/diskussion om – kulturarvet som ligger bakom intresset, utan snarast, som antytts ovan, så utgör det i första hand symptomen av en rad olika samhälleliga och existentiella faktorer.

Istället kan konstateras att kulturarvsförvaltningen tycks ha svårt att fånga upp, kanalisera och prioritera det aktuella intresset. Detta har tveklöst lett till en situation där det aktuella intresset spränger sina egna flodfåror samtidigt som kulturarvsförvaltningen och dess kunskapsförmedling i vissa avseenden kommer att befinna sig utanför händelseförloppet. Ur både en vetenskaplig-antikvarisk, likaväl som ur en samhällelig-demokratisk och etisk synvinkel är detta en oroande situation. Situationen är också graverande sett i ljuset av det förhållande att flertalet arkeologer/antikvarier (oavsett inom vilket arkeologiskt/antikvariskt verksamhetsfält de utför sitt arbete) genomför detta inom ett ramverk där den externa kunskapsförmedlingen och det levande samtalet med medborgarna utgör en viktig uppgift.

Det torde mot bakgrund av de kunskapsförmedlande målsättningar och ambitioner som finns inskrivna i arbetsbeskrivningarna för arkeologins/kulturarvsförvaltningens olika delar inte vara alltför starkt att säga att betydligt mer hade kunnat göras vad gäller den kommunikativa relationen mellan arkeologin/kulturarvsförvaltningen och medborgarna. Detta innebär dock *inte* att *ingen* information bibringas medborgarna genom de arkeologiska/kulturarvsförvaltande verksamheternas försorg, men frågan är om det handlar om monolog eller dialog? Något hårddraget kan hävdas att:

- det omfattande medborgerliga intresset för det förflutna och för kulturarvet inte låter sig prioriteras (praktiskt) inom ramarna för kulturarvsförvaltningens verksamheter.
- tolkningarna av kulturarvet – och vad som betraktas som ett relevant kulturarv – i grunden är de professionella givna, och att den levande dialogen med medborgarna inte prioriteras.
- det inte längre föreligger någon kunskapsdialektik eller någon dialog mellan de arkeologiska/kulturarvsförvaltande verksamheterna och medborgarna. Det finns snarast en klart definierad avsändare och en klart uttalad mottagare, och den kunskap som förmedlas till medborgarna är till övervägande del tillrättalagd för passiv konsumtion. Det finns oftast inget utrymme vare sig för de tolkningsmöjligheter, den mångtydighet och de fissurer som utgör den arkeologiska kunskapens kärna. Inte heller finns något utrymme för den kunskap som medborgarna besitter eller någon lyhördhet för det som borde utgöra en given uppgift, nämligen att lära av medborgarnas kunskap.

Från dialog till monolog

Det ironiska i den nuvarande situationen är dock att betraktat ur ett historiskt perspektiv så är skillnaden mellan professionella arkeologer/kulturarvsförvaltare och intresserade medborgare en förhållandevis sentida företeelse. Istället är det just kunskapsdialektiken mellan dessa grupper som under lång tid utgjort den antikvariska världens fundament och kännetecken.

Detta var fallet inom ramarna för den första fornminnesinventeringen (Rannsakingarna) som drogs igång under sista hälften av 1600-talet, och inom vars ramar de antikvariska myndigheterna vände sig till lokalt förankrade ämbetsmän, och till allmogen, för att erhålla kunskap. Av tradition har även det folkliga inrapporterandet av fasta fornlämningar och lösfynd värdesatts inom den antikvariska världen.

Det är därför inte märkligt att samma grundtanke som påverkade 1600-talets rannsaking även senare låg till grund för: 1) organiseringen av den rikstäckande fornminnesinventering som påbörjades 1938. Initialt bestod fältinventerarna inte av skolade arkeologer utan i många fall av lokalt förankrade folkskollärare. 2) det ombudsmannasystem med lekmanrapportörer på "gräsrotsnivå" som utgjorde en viktig del av den antikvariska verksamheten från början av 1800-talet fram till 1970-talet. Det kan således konstateras att det ända sedan 1600-talet funnits tankegångar inom de arkeologiska/kulturarvsförvaltande verksamheterna rörande en kunskapsdialektisk relation – och ett levande samtal – mellan de professionella och de breda befolkningslagren. Under 1900-talet har dock förutsättningarna för detta samtal kommit att förändras på ett högst dramatiskt sätt. Det går naturligtvis inte att peka på något exakt datum för kunskapsdialektikens kollaps, men något förenklat kan det dock sägas att den långsamt krackelerar under 1800- och 1900-talen för att i stort sett försvinna under det sena 1900-talet.

Hur kommer det sig då att denna traditionellt förankrade tanke idag är i det närmaste utplånad? Det finns naturligtvis inget enkelt svar på denna fråga eftersom en rad förhållanden och utvecklingstrender måste vägas in i bilden. En betydande orsak torde emellertid utgöras av arkeologins/kulturarvsförvaltningens ökande disciplinering och professionalisering och det följande återopandet av en vetenskaplig kunskapsauktoritet. En auktoritet som bidrog, och fortfarande bidrar, till att skapa en dikotomi mellan vetenskap och samhälle och mellan professionell och amatör. Denna arkeologiska trend ligger väl i fas med det "moderna projektets" alltmer ökande tilltro till rationalitet, förnuft, logik, objektivitet och expertstyre.

Naturligtvis har denna utveckling (både på det teoretiska och på det strukturella/organisatoriska planet) stärkt arkeologins/kulturarvsförvaltningens ställning i det svenska samhället, men det finns samtidigt en baksida. Inte minst vad gäller den krackelerade dialogen mellan arkeologer/kulturarvsförvaltare och medborgarna. De negativa konsekvenserna av denna utveckling har framhållits av en rad författare, som med varierande styrka har pekat på att denna uppsplittring i olika isolerade verksamhetsfält inneburit en strukturell "kris" för disciplinen. Det bör dock noteras att

den generella isoleringen gentemot de intresserade medborgarna mycket sällan diskuterats inom ramarna för denna "kris". Det finns överhuvudtaget ett mycket begränsat antal svenska arkeologiska texter som behandlar denna publika problematik som en *kris*. Oaktat detta kan konstateras att grundtanken om en kommunikativ kunskapsdialektik och en dialog mellan arkeologiska myndigheter/verksamheter och den intresserade medborgaren sakta har övergivits till förmån för betraktandet av de senare som passiva konsumenter av den kunskap som produceras av experter bortom deras direkta medverkan. En dikotomi mellan expert och lekman har således vuxit fram som ger oss som arkeologer/kulturarvsförvaltare en närmast oinskränkt makt över tolkningen av förhistorien, dess lämningar och kulturarvet. Därmed kontrollerar vi också samhällets kollektiva minne. Medborgarnas intresse kanaliseras parallellt med detta inom ramarna för kontrollstrukturer som de inte kan påverka. Medborgaren kan således inhämta information, skaffa sig kunskap etc., men de deltar inte längre aktivt i uppbyggnaden av densamma. Det är därför inte ämnat att förvåna att det medborgerliga intresset börjat bryta sina egna flodfåror.

Från monolog till dialog?

I ovanstående avsnitt har vi tecknat en mörk, somliga skulle säga defaitistisk, bild av relationen mellan arkeologin/kulturarvsförvaltningen och de intresserade medborgarna. En bild som tycks förebåda ett totalt sammanbrott av arkeologins/kulturarvsförvaltningens medborgerliga relation, och en situation där "experterna" isoleras i ett elfenbenstorn kringflutet av medborgerliga aktiviteter riktade mot kulturarvet. Frågan är dock huruvida bilden verkligen är så mörk eller om vi skruvat de samtida förhållandena alltför hårt? Svaret måste bli både ja och nej.

Medvetenhet om problemet

Om arkeologin/kulturarvsförvaltningen varit helt okänslig för det medborgerliga uppdraget och det medborgerliga intresset så hade verksamheterna – mot bakgrund av dagens utveckling – tveklöst befunnit sig i ett elfenbenstorn inom en inte alltför avlägsen framtid. Riktigt så illa är det nu inte. Sedan mitten av 1990-talet har den aktuella problematiken befunnit

sig på de arkeologiska/kulturarvsförvaltande verksamheternas agenda. Inte minst har samtida politiskt orienterade påpekanden och önskemål lett till att det har skapats en ökad medvetenhet om problemet inom de berörda fälten. Detta har bland annat lett till ett ökat intresse för arkeologins/kulturarvsförvaltningens roll i det omgivande samhällets sociopolitiska praktiker, och till diskussioner om att verksamheterna måste verka inom ramarna för en kontinuerligt pågående och levande dialog med medborgarna. En dialog inom vars ramar kulturarvet kan nyttjas, brukas och integreras i samhällsutvecklingen.

Dessa frågor har t.ex. blivit ett återkommande tema på Riksantikvarieämbetets årliga höstmöten, vilka samlar deltagare från hela landet. Det är dock värt att notera att medvetenheten om det aktuella problemet primärt återfinns inom kulturarvsförvaltningen samtidigt som den universitetsanknutna arkeologin många gånger har en minimal lyhördhet för den medborgerliga relationen. Denna efterlyses dock i en rad politiska dokument, bland annat i Högskolelagen. Här kan således kulturarvsförvaltningens diskussioner sägas ligga steget före universitetsforskningen.

Forskningsinsatser och utredningar

Den ökade medvetenheten om, och det ökade intresset för, den aktuella problematiken har tagit sig uttryck i ett större utrymme för forskningsinsatser riktade mot olika dimensioner av den aktuella problematiken. Under perioden 2002–2005 är t.ex. Riksantikvarieämbetets FoU-program (Forskning och Utveckling) delvis inriktat mot frågor som berör temat *Arkeologi-reflektion-kommunikation*. Detta innebär bland annat att ett antal forskningsprojekt som diskuterar den aktuella problematiken finansieras/finansieras genom Riksantikvarieämbetets försorg. Bland dessa kan nämnas *Nutida landskap med historia* och *Storstadsprojektet*. I sammanhanget förtjänar också den omfattande satsningen *Agenda kulturarv* att omnämnas. Projektet som startade 2001 är ett samverksansprojekt mellan läns museernas samarbetsråd, länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet. Syftet och målet är bland annat att samla kulturarvssektorn till en gemensam framtidssatsning som t.ex. inbegriper ett samspel med medborgarna på ett sådant sätt att kulturarvet blir tillgängligt och angeläget för

medborgarna, och att kulturarvsfrågorna flyttar fram sina positioner i samhällsdebatten. Parallellt med detta genomförs omfattande intervju- och opinionsundersökningar rörande medborgarnas syn på kulturarvet och kulturarvsförvaltningen hanterade av SIFO och SOM.

En intressant iakttagelse i sammanhanget – och som är intimt sammankopplad med universitetsarkeologins brist på lyhördhet för den medborgerliga relationen – är att den arkeologiska forskning som äger rum vid landets universitetsinstitutioner – med få undantag – än så länge förhållit sig ganska kallsinnig till att beforska den aktuella problematiken, varför denna primärt kommit att hanteras inom kulturarvsförvaltningen. Detta är dock inte fallet internationellt, där frågan om relationen mellan arkeologin/kulturarvsförvaltningen och medborgarna på många håll (t.ex. i Storbritannien, USA och Australien) betraktas som ett givande och viktigt forskningsfält för den akademiskt förankrade arkeologin. Rent generellt kan sägas att den aktuella problematiken har en extra dimension t.ex. i USA och Australien då det handlar om en medborgerlig relation där utbildade ”vita” beforskar olika ursprungsbefolkningars kulturarv. Detta förhållande förutsätter naturligtvis ett levande konstruktivt samtal. Parallellt med Australien och USA är också intressant i ljuset av att Sverige under de sista decennierna omvandlats till ett mångkulturellt samhälle – ett samhälle där medborgare med olika etniskt ursprung har rätt att delta i konstruktionen av det gemensamma kulturarvet.

Avslutning

Det kan tyckas som om vi verkligen skruvat problemet med den kommunikativa relationen mellan arkeologin/kulturarvsförvaltningen och medborgarna alltför hårt då det samtidigt framgått ovan att det finns en medvetenhet om problematiken.

Det tycks dock dessvärre – trots ovanstående satsningar och positiva utvecklingstrender – som om det finns verksamma inom arkeologin/kulturarvsförvaltningen som inte betraktar dessa frågor, och diskussionerna om desamma, som relevanta och viktiga. Medvetenheten finns således, men inte alltid viljan att omsätta denna i praktisk handling. Även i de fall där frågorna betraktas som relevanta och viktiga så kan det vara förenat

med stora svårigheter av olika karaktär att omsätta dem i praxis. Det handlar om att förändra traditionstyngda strukturer och arbetssätt, och kanske även om en förändring av den egna yrkesrollen.

Det finns således som vi ser det starka skäl för att hålla diskussionen rörande relationen mellan arkeologin/kulturarvsförvaltningen och medborgarna vid liv, och att orientera denna i riktning mot praktiska konsekvenser. Konsekvenser som innebär att medborgarna ges möjlighet att bidra till forandet av vårt gemensamma kulturarv. Detta är viktigt inte minst då historien visar oss att skapandet av individuell och samhällelig kollektiv identitet är en fråga som är alltför viktig för att lämnas i händerna på ett fåtal.